

PSYCHOLOGY

Концептуальні засади психології опанувальної поведінки у життєвому просторі особистості

I. O. Korniyenko

Мукачівський державний університет

Paper received 26.10.17; Revised 30.10.17; Accepted for publication 02.10.17.

Анотація. У статті розглянуто опанувальну поведінку особистості у методологічному контексті генетичної психології з позиції єдності і складної динамічної взаємодії органічних та соціальних чинників із врахуванням загальної методології культурно-історичної психології. У статті наведено підходи щодо застосування генетично-психологічної парадигми у вивченні опанувальної поведінки особистості. Обґрунтовано, що опанувальна поведінка може мати як онтогенетичний вектор, так і проявлятися як дизонтогенез у варіанті затриманого, спотвореного розвитку. У побудові концептуальних положень осмислення специфіки опанувальної поведінки особистості визначено, що розвиток є основним способом існування особистості впродовж її біодромального шляху.

Ключові слова: опанувальна поведінка, психічні властивості, генетико-психологічна парадигма, онтогенез, розвиток, життєвий простір.

Постановка проблеми. Психологія опанувальної поведінки у життєвому просторі особистості як складний і поліфундаментальний процес має розлогі філософсько-психологічні основи й інтерпретації. Для забезпечення надійного наукологічного підходу до пізнання сутності певних психологічних феноменів та їхнього якісно-інтерпретаційного наповнення і застосування потрібно враховувати тривалісний характер методології. Загальна методологія як сукупність необхідних і достатніх наукових принципів вивчення конкретного соціально-психологічного явища, зокрема перманентного процесу опанувальної поведінки особистості упродовж власного біодромального шляху виступає своєрідним концептуальним обрамленням сутнісного наповнення цього вкрай складного і тривалого феномену [1, 3, 4, 11 та ін.].

Відшукування і набуття особистістю внаслідок задіяння механізмів опанувальної поведінки нових оптимістичних і домінантних сенсів життя містить універсальні, “класичні” філософсько-психологічні закони, усталені принципи і категорії, розроблені в контексті вивчення функціональної суті досліджуваного явища.

Зважаючи на потужний міждисциплінарний резонанс і враховуючи фундаментальні концептуальні положення генетичної психології як магістральної лінії в сучасній вітчизняній психологічній думці, упродовж вивчення опанувальної поведінки особистості, ми задіємо як визначальну методологічну засаду насамперед генетичний принцип або принцип розвитку, який дозволяє багатогранно дослідити закономірності, специфіку і парадокси опанування людиною внутрішнім мікросвітом та оволодіння нею на рівні глибоко суб’єктивних та індивідуально-неповторних сенсорно-когнітивних процесів відкритим макрокосмосом [11].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Згідно з поглядами С.Д. Максименка, генетична психологія повинна вивчати широке коло соціально-психологічних феноменів, насамперед виникнення психічних явищ, їхнє походження, становлення у життєвих процесах, функціонування, їхнє відродження після втрати ними дійових функцій. “Генетична психологія повинна вивчати об’єктивні процеси зародження

нових психічних явищ, які були в надрах попередніх, становлення нових психічних механізмів і знання про них на основі знайдених передумов” [14, с. 305].

Генетично-психологічна методологічна рефлексія, на думку Н.Ф. Каліної, завдяки працям С.Д. Максименка дали молодим психологам реальну можливість отримати адекватну й об’єктивну теоретико-методологічну базу для власних досліджень, що виконуються на стику традиційних вітчизняних парадигм і теорій та глибинно-психологічних, феноменологічних, екзистенційних і постмодерністських теорій [6].

Базальним концептуальним принципом ми обрали положення генетичної психології (С.Д. Максименко), згідно з якими процес набуття знань, умінь і навичок опанувальної поведінки особистості слід розглядати крізь призму системного детермінізму і неперервного розвитку ускладнюваних структур.

Оскільки психіка є складною багаторівневою поліваріантною системою взаємопов’язаних та взаємозалежних просторово-часових свідомих і несвідомих відносин, між якими існує інформаційно-енергетична взаємодія на рівні окремих компонентів і властивостей соціальної діяльності, то опанувальна поведінка особистості у життєвому просторі якраз вписується у філософсько-психологічний контекст генетичної психології [15].

Слід відзначити, що генетична психологія концентрує в собі положення про те, що специфічні форми психіки не дані людині від народження, а лише задані як суспільні зразки, тому психічний розвиток здійснюється у вигляді засвоєння цих зразків, насамперед у процесі цілеспрямованого навчання і виховання. У контексті сказаного – опанувальна поведінка особистості упродовж власного екзистенційного самоздійснення й самореалізації відбувається в детермінаційному “силовому” полі навчання і виховання: від простого залучення механізмів наслідування, навіювання, зараження та ін. у процес виховання – до цілеспрямованого індивідуально-диференційного навчання певним поведінковим психотехнікам.

Констатуючи ключові змістові ознаки розвитку психіки людини в онтогенезі, С.Д. Максименко наголо-

шує, що генеза особистості – це специфічна трансформація структурних компонентів діяльності опосередкованих механізмом інтеріоризації в структурні властивості і якості особистості. Тобто, інакше кажучи, особистість водночас і реалізатор діяльності (як форми прояву її потенцій), і активізатор процесу функціонування діяльності, яка трансформується в психічні якості самої особистості [10].

Такий підхід дозволяє нам усталити на рівні концептуального осмислення феномену опанувальної поведінки особистості упродовж онтогенезу положення, згідно з яким людина інтеріоризує потенціал опанування протягом усього життєвого шляху, реалізуючи його різною мірою на різних відтинках і відповідним чином активізуючи за мірою актуальної необхідності. Отже, метою статті є аналіз та визначення концептуальних методичних положень осмислення специфіки опанувальної поведінки особистості.

Результати дослідження. Започаткування і постійний розвиток С.Д. Максименком та послідовниками його наукової школи [1, 4, 10, 19] філософсько-психологічного постулату щодо генези психічних властивостей особистості зумовило як спалах уваги до інноваційного ключового методу дослідження, так і до якісної та кількісної зміни дослідницької парадигми. Нами зауважено, що від відстеження закономірностей розвитку окремих елементів психіки відбувся перехід до вивчення своєрідної інтегрованої єдності – особистості у процесі її неперервного становлення й розвитку.

У процесі побудови концептуальної моделі ресоціалізації особистості в умовах різновидових обмежень (депривації) Я. О. Гошовський стверджує, що чи не найхарактернішою ознакою генетично-психологічного підходу до феноменології становлення людської психіки (а отже й ревіталізації депривованої особистості) є діалектичний компаративізм, коли у річищі психофізичного розвитку “ускладнюваних структур” відбувається системне порівняльне вивчення онто- й соціогенетичних змін на конгитивно-інтелектуальному, сенсорно-перцептивному, емоційно-регулятивному та інших рівнях. Постулюється, що генетично-психологічний підхід у поясненні психічного розвитку депривованої особистості набуває універсального статусу, оскільки його ключові принципи діалектики й культурно-історичного компаративізму дозволяють цілісно і багатогранно обґрунтовувати і тлумачити неоднозначні процеси онто- й соціогенезу [4]. У нашому випадку попри певну закономірність опанувальної поведінки у системі кратопсихологічних владно-підвладних взаємин (ми домінуємо над кимось, однак хтось домінує над нами), тобто за визнання її явної системності, структурованості, ієрархізованості та субординованості, слід вести мову і про її неоднозначність. Якраз компаративізм (разом із крос-культурністю) спроможний забезпечити і порівняльно-історичний, і цілісний підхід до розуміння змістовно-семантичних і структурно-функціональних складових, компонентів, етапів розвитку опанувальної поведінки упродовж життєвого шляху.

Генетична психологія дає змогу різнобічного теоретико-методологічного аналізу й експериментального вивчення розвитку особистості, зокрема її опанувальної поведінки як інтенсивної діяльності у найширшому

соціокультурному контексті із застосуванням розлогого спектру еґо-захисних і домінувальних механізмів: від інтуїтивного й несвідомого психологічного захисту до виважених і усвідомлених копінг-стилів і копінг-стратегій.

Окремим успішним акцентом і аспектом задіяння генетично-психологічної парадигми у вивченні опанувальної поведінки особистості є історична тяглість, спадковість концептуально-теоретичного доробку культурно-історичної психології [2, 8, 15, 16 та ін.]. Як наголошує С.Д. Максименко, аналіз емпіричних результатів, отриманих за допомогою експериментально-генетичного методу, який був обґрунтований Л.С. Виготським, врахування закономірності співвідношення навчання, виховання і психічного розвитку (Г.С. Костюк), опертя на природу встановлених в експериментальних дослідженнях механізмів конструювання і проектування соціальних здібностей (В. Давидов), вивчення численних досліджень з біології та генетики дають підстави для висновку, що силою, яка породжує людське життя, є нужда [15]. На думку С.Д. Максименка, “атрибутами розвитку особистості слід вважати, по-перше – відсутність жорсткої віднесеності до якогось задалегідь визначеного масштабу, критерію, зразка, еталону; по-друге – спадковість, тобто зумовленість попередніми стадіями розвитку; по-третє – цілісність, коли система розвивається в цілому, випереджаючи розвиток окремих частин і, по-четверте – універсальність розвитку людських потенцій, які є самоцінними” [10, с.95]. На такому розумінні базуються і наші погляди стосовно генези опанувальної поведінки особистості.

У методологічному контексті генетичної психології опанувальну поведінку особистості упродовж біодормального шляху ми розглядаємо з урахуванням єдності і складної динамічної взаємодії органічних та соціальних чинників. Детермінуючий вплив соціального доквілля змінюється залежно від процесів онтогенетичного становлення і біопсихічного та соціокультурного дозрівання, насамперед через долання нужди [3, 4, 11, 17, 18].

Методологічний генетично-психологічний зміст потрібно розглядати якраз у контексті загальної методології культурно-історичної психології, тобто опанувальна поведінка особистості у концепціях представників “лінії Виготського” прочитується як одна з найважливіших біосоціальних тенденцій у діяльності-рухві-саморухві особистості, її онтогенетичному формуванні і становленні [2, 7, 8, 9, 15].

Як відомо, культурно-історична школа тлумачить процес розвитку як кількісні і якісні зміни, як саморух суб’єкта завдяки його діяльності з предметами, а факти спадковості і середовища – це лише умови, які визначають не суть процесу розвитку, а лише різні варіації в межах норми, від яких залежить індивідуальна неповторність особистості.

Істотним сповільнюючим фактором у становленні особистості можуть бути суперечності, які в свою чергу можуть призвести до затримки у психічному розвитку, виникнення криз та інших несприятливих дегенеративних тенденцій [10, 16 та ін.]. До обов’язкового врахування належить те, що генетична психологія як одна з найрезультативніших теорій сучасної вітчизня-

ної психології, розробляє концептуальні положення, згідно з якими рушійними силами розвитку, оптимізуючим джерелом саморуху особистості є внутрішні суперечності, що виникають в її житті, діяльності, взаєминах із соціумом. Тому в трактуванні психогенезу опанувальної поведінки треба враховувати суперечності між новими потребами, прагненнями людини і рівнем розвитку її можливостей; між поставленими перед нею вимогами і ступенем опанування необхідними для їх розв'язаннями уміннями та навичками, між новими завданнями і сформованими раніше звичками, способами мислення і поведінки, між зростаючими внутрішніми можливостями, що випереджають її спосіб життя і об'єктивним становищем у сім'ї та групі [8, 14, 15, 19 та ін.]. Ми вважаємо, що в контексті висвітлених вище класичних положень, *опанувальна поведінка може мати як онтогенетичний вектор, так і проявлятися як дизонтогенез у варіанті затриманого, спотвореного розвитку/недорозвитку.*

Вважаємо, що найвищою формою розвитку опанувальної поведінки особистості, проявом її інтелектуального і духовного "саморуху" є здатність завдяки задіянню системи засобів самопізнання, самоінформування, самооцінки, самовпливу, самопрограмування, самопереконання, самонаказу, самоконтролю та ін. розвинути до рівня самовладання, самовиховання, самоактуалізації та саморефлексії.

Отже, урахування діалектичності, спіралеподібності, хвилювального характеру розвитку опанувальної поведінки особистості, фахова допомога в усвідомленні суперечностей та знаходження реальних і адекватних шляхів і способів подолання криз і конфліктів, проблем і суперечностей життєвого досвіду, тобто забезпечення умов для здійснення "особистісного саморуху" є основним завданням усіх соціалізаційних психолого-педагогічних інституцій (сім'ї, дитячого садочку, школи, університету...).

Безперечно, процеси становлення опанувальної поведінки мають бути піддані постійному моніторингу і професійному супроводу тих спеціалістів, які координують свою діяльність у парадигмі сучасної генетичної психології.

У побудові концептуальних положень осмислення специфіки опанувальної поведінки особистості ми, спираючись на генетично-психологічну теорію, виходили з того, що *розвиток є основним способом існування особистості впродовж її біодромального шляху.*

Невпинний рух людини до звільнення від залежностей, прагнення до свободи, усвідомлення себе як унікального й універсального суб'єкта вільної, творчої діяльності якраз і складає головну лінію розвитку її опанувальної (самоопанувальної) поведінки.

Оскільки основою третього рівня методології як факту застосування у вивченні певного психічного явища (у нашому випадку – опанувальної поведінки людини) безпосереднього набору методів дослідження є розроблений С.Д. Максименком експериментально-генетичний метод, то в усіх емпіричних підходах до дослідження компонентів опанувальної поведінки ми враховували його сутнісні закономірності. Відзначено, що на відміну від застиглого, статичного формально-логічного розуміння системи експериментально-генетичний метод утверджує систему, яка розвивається,

а вона в свою чергу також потребує побудови адекватної системи предметно-перетворювальних дій, виконання яких формує в людини відповідну систему психологічних новоутворень. По суті, експериментально-генетичний метод містить у собі різні способи побудови вищих психічних функцій, які присвоюються суб'єктом у процесі перетворення ним певного змісту. Водночас саме перетворення поєднує у собі генетичний та структурно-функціональний моменти об'єктивної реальності й задає тим самим подібні структури самому психічному, які здебільшого реалізуються як способи аналізу. Лише завдяки механізмам інтегрування способи перетворення виступають психологічними механізмами предметної діяльності суб'єкта. Психічні процеси як регулятори діяльності та поведінки людини дають підстави інтерпретувати закономірності психічного розвитку як необхідний і логічний наслідок даної лінії процесу формування, передбаченого експериментально-генетичним методом [10, 11, 12, 13, 14 15].

У виведенні концептуальних засад психології опанувальної поведінки особистості важливим стало якраз те, що конструювання і застосування експериментально-генетичного методу є чітким вираженням примату соціального у становленні психіки, тобто опановувати можна насамперед у соціумі. Історичний підхід, на думку С.Д. Максименка, передбачає опосередкованість вищих психічних функцій та розуміння психіки як історичного продукту, а також метод, який визначається також як історико-генетичний. Водночас потрібно пам'ятати, що інструментальний метод не є співмірним з традиційними психологічними методами (спостереження, експеримент, анкетування, бесіда тощо), адже він репрезентує особливий підхід до вивчення психічного і передусім є методологічним принципом і способом психологічного вивчення особистості. Вчений наголошує, що як безпосередній технічний прийом науково-психологічного дослідження інструментальний метод може використати будь-яку методику з традиційного емпіричного банку даних, наприклад експеримент, спостереження, бесіду тощо [14, 15].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Запропоновані концептуальні підходи до встановлення психологічної феноменології опанувальної поведінки враховували саме генетико-моделюючий метод, який має на меті вивчення цілісної особистості, яка саморозвивається, а також враховує єдність біосоціальних детермінант, що зумовлюють її існування.

Засадничі принципи побудови методу обов'язково відображають природу існування об'єкта вивчення, тому, виходячи з його сутності в контекстуальному фоні положень генетичної психології, ми вважаємо, що опанувальній поведінці особистості упродовж життєвого шляху притаманні: самоделювання (креативність), єдність біологічного і соціального, неможливість отримати остаточні емпіричні показники щодо внутрішнього світу людини (рефлексивний релятивізм).

Помітною перевагою такого підходу є те, що принцип єдності генетичної та експериментальної ліній розвитку, наповнюючи сутність цього методу, передбачає проведення дослідження в максимально "природних" умовах існування особистості і створення актуа-

льного простору реалізації самою особистістю численних можливостей моделювання власного розвитку й існування. По суті, у віднайденні динамічної, урухомлюючої першопричини опанувальної поведінки особистості слід робити основний акцент на виявленні в механізмах функціонування свідомості остаточної

множини таких сутнісних, ейдетичних або категорійних універсалій світоусвідомлення [5] які дали б змогу трансформувати об'єктивність світу в предметні форми генетичного самоконституювання суб'єкта, що і може бути перспективною подальших досліджень у даному напрямі

REFERENCES

1. Vima Zh.P. Zhyttyevo-styl'ovyy kontsept motyvatsiyno-smyslovoyi rehulyatsiyi: profesiyna metodolohiya i praktyka // Psykholohiya i suspil'stvo. – 2009. – №4. – pp. 191-201.
2. Vihotsky L.S. Sobranie sochinenyy: v 6 t. / L.S. Vihotsky. – M.: Pedahohyka, 1982. – T.1. – 488 p.
3. Hoshov'ska D. Problemy moral'noyi identyfikatsiyi suchasnykh pidlitkiv u konteksti henetychnoyi psykholohiyi / D. Hoshov'ska // Naukovi zapysky Instytutu psykholohiyi imeni H.S. Kostyuka APN Ukrainy / Za red. akademi S.D.Maksymenka. – K.: Milenium, 2006. – V. 29. – pp. 32-37.
4. Hoshov'sky Y. Resotsializatsiya depriyovanoyi osobystosti: monohrafiya / Yaroslav Hoshov'sky. – Drohobych: Kolo, 2008. – 480 p.
5. Husserl' E. Ydei chystoy fenomenolohyy u fenomenolohyckoy fylosofyy / Edmund Husserl'. – M.: Dom yntellektual'noy knyhy, 1999. – 380 p.
6. Kalyna N.F. S.D. Maksymenko – vedushchyy metodoloh ukrayns'koy psykholohyy / N.F. Kalyna // Teoretyko-metodolohichni problemy henetychnoyi psykholohiyi: materialy Mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi, prysvyachenoyi 35-rychchuy naukovoyi ta pedahohichnoyi diyal'nosti akademi S.D. Maksymenka (17–18 hrudnya 2001 r., m. Kyiv). – T.1. – K.: Milenium, 2002. – pp.72-74.
7. Korniyenko I.O. Teoretychni kontseptsiyi doslidzhennya fenomenu kopinh-povedinky / Aktual'ni problemy rozvytku osobystosti u suchasnomu sviti / [Almashiy I.I., Berezov'ska L.I., Bretsko I.I. ta in.]; za zahal'noyu redaktsiyeyu Shcherban T.D. – K.: OOO “Ynterservys” 2015. – pp. 30-54.
8. Kostyuk H.S. Navchal'no-vykhovnyy protses i psykhychnyy rozvytok osobystosti / Hryhoriy Sylovych Kostyuk; za red. L. M. Prokolyenko. – Kyiv: Rad. shk., 1989. – 456 p.
9. Leont'ev. A.A. Deyatel'niy um (Deyatel'nost', Znak, Lychnost') / A.A. Leont'ev. – M.: Smysl, 2001. – 380 p.
10. Maksymenko S.D. Geneza zdiysnennya osobystosti / Serhiy Dmytrovych Maksymenko. – K.: Vyd-vo TOV “KMM”, 2006. – 240 p.
11. Maksymenko S.D. Potreba yak vykhidna odynytysya genezy osobystosti / S. D. Maksymenko // Medychnyy vsesvit. – 2004. – T. IV. – № 1. – pp. 112–118.
12. Maksymenko S.D. Psykholohiya vnutrishn'oho svitu / S.D. Maksymenko // Rozvytok osobystisnoyi aktyvnosti: teoretychni aspekty : zb. nauk. pr. /za red. S.D. Maksymenka. – K.: Milenium, 2005. – pp.3–32.
13. Maksymenko S.D. Psykholohiya osobystosti: Pidruchnyk / S. D. Maksymenko, K. S. Maksymenko, M. V. Papucha. – Kyiv, 2007. – 296 p.
14. Maksymenko S.D. Rozvytok psykhyky v ontogenezi : [V 2 t.]. – T. 1 : Teoretyko–metodolohichni problemy henetychnoyi psykholohiyi : monohrafiya / Serhiy Dmytrovych Maksymenko. – Kyiv : Forum, 2002. – 319 s.
15. Maksymenko S.D. Henetycheskaya psykholohyya / S.D. Maksymenko. – K.: “Vakler”, 2000. – 319 s.
16. Rubynshteyn S.L. Teoretycheskye voprosy psykholohyy i problemy lychnosti / S.L. Rubynshteyn // Voprosy psykholohyy. – 1957. – №3. – pp. 30-38.
17. Savchyn M.V. Dukhovnyy potentsial lyudyny / M.V. Savchyn. – Ivano-Frankiv'sk: Vyd-vo “Play” Prykarpats'koho un-tu, 2001. – 203 p.
18. Fenomenolohiya moral'noho rozvytku osobystosti: determinatsiya, mekhanizmy, henezys: monohrafiya/pid red. R. V. Pavelkiva, N.V.Korchakovoyi.–Rivne: Volyn's'ki oberehy, 2009.–368 p.
19. Shcherban T.D. Shlyakhy orhanizatsiyi rozvytku komunikativnoyi kompetentnosti / T.D. Shcherban // Problemy zahal'noyi ta pedahohichnoyi psykholohiyi : zbirnyk naukovykh prats'. – 2001. – №1. –T. 3. – pp. 289-295.

Conceptual principles of coping behavior psychology in personal life space

I. O. Korniyenko

Abstract. Coping behavior of the individual in the methodological context of genetic psychology is reviewed in the article. The unity and complex dynamic interaction of organic and social factor was taken into the account. The cultural-historical school interprets the process of development as quantitative and qualitative changes as the self-motion of the subject due to its actions with objects. The facts of heredity and environment are the only conditions that determine not the essence of the development process, but only different variations within norms, on which the individual features depend. The article presents approaches to the application of the genetic-psychological paradigm in the study of coping behavior of the individual. It is substantiated that coping behavior can have both an ontogenetic vector and manifest itself as a disontogenesis in the option of the detained, distorted development. The article suggests that the highest form of development of coping behavior, the manifestation of its intellectual and spiritual "self-movement" is the ability through the use of a system of means of self-knowledge, self-awareness, self-esteem, self-control, self-programming, self-belief, self-instruction, self-control, and others to reach a certain level of self-control, self-education, self-actualization and self-reflection. In the derivation of the conceptual foundations of the psychology of coping behavior of the individual it is determined that the design and application of the experimental genetic method is a clear expression of the primacy of social in the formation of the psyche. In the construction of the conceptual positions of understanding the specifics of coping behavior of a person it is determined that development is the main path of existence of personality during its biodromal path.

Keywords: coping behavior, psychic properties, genetic-psychological paradigm, ontogeny, development, life space.

Концептуальные основы психологии совладающего поведения у жизненном пространстве личности

И. А. Корниенко

Аннотация. В статье рассмотрено совладающее поведение личности в методологическом контексте генетической психологии из позиции единства и сложного динамического взаимодействия органических и социальных факторов, с учетом общей методологии культурно-исторической психологии. В статье рассмотрены подходы по применению генетической психологической парадигмы в изучении совладающего поведения личности. Обосновано, что совладающее поведение может иметь как онтогенетический вектор, так и проявляться как дизонтогенез в варианте задержанного, искаженного развития. В построении концептуальных положений осмысления специфики совладающего поведения личности определено, что развитие является основным способом существования личности в течение ее биодромального пути.

Ключевые слова: совладающее поведение, психические свойства, генетико-психологическая парадигма, онтогенез, развитие, жизненное пространство.